

séget, hogy csoportokban és szervezetekben együtt tudunk dolgozni embertársainkkal a közös célok elérése érdekében, döntően a családok és egyéb civil szervezetek (nevelő intézmények, klubok, egyházak stb.) sajátos szocializációs mechanizmusai teszik lehetővé a hagyományos erkölcsi normák, szokások, magatartásminták átörökítésével. Tehát az egyének és csoportok kulturális szocializációjának minősége alapvetően meghatározza ezeket a társadalmi erényeket, melyek az egyéni és közösségi jólét alapjait jelentik. (A normakövető, kiszámítható viselkedés, az adott szó ereje, a megbízhatóság, a mértékletes, ésszerű fogyasztás stb.). Állítása szerint: ... *a sikeres gazdasági közösségeket minden társadalomban a bizalom szintje fogja össze*" (22. p.) Ennek a bizalomnak természetes előfeltétele a közösség értékeinek, normáinak koherenciája, összerendezettsége, s hogy az emberek mennyire képesek az egyéni érdekeiket a nagyobb csoportok érdekeinek alárendelni. Ezek a közös értékek szülik meg a mérhető gazdasági haszonhoz elengedhetetlenül szükséges bizalmat.

Már csak saját önbizalmunk erősítése érdekében is érdemes az amerikai-japán közgazdász könyvét olvasgatni. Végre ő mondja és nem mi!

A messzire vezető következtetések helyett itt csupán két költői kérdést tegyünk fel. A fentiekben emlegetett társadalmi tőke megőrzését és gyarapítását (mint Fukuyama szerint is a legfőbb feladatot!) mi szolgálja vajon hatékonyabban, mint a könyvtárainkban felhalmozott egyetemes és magyar, nemzeti kulturális örökség? Kik és milyen mértékben használják fel, sajátítják el többé-kevésbé ezt a kincsesbányát és hányan esnek el ettől az esélytől?

Vagyis jó lenne a ránk váró, részben már ismert, sejtett és ismeretlen változásokat nem egyszerűen kikerülhetetlen fátumként elszenvedni, hanem sokkal inkább intellektuális és érzelmi tartalékainkat mozgósítva, saját és mások vereségeiből, sikereiből tanulva, próbatételnek tekinteni azokat, s okosan szövetkező-szembeszegülve, megerősödve felülkerekedni rajtuk!

Nagy Attila

Az európai nemzeti könyvtárak együttműködése*

A Deutsche Bibliothek szerepe

Könyvtárosi pályafutásom korábbi szakaszában igazgatója voltam a Frankfurti Információ- és Könyvtártudományi Iskolának, így igen nagyra értékelem a folyamatos és korszerű szakmai képzést, valamint a szakmai tudás és tapasztalat cseréjét. Ezen az alapon üdvözlöm idei szimpóziumunk témáját is: *Az információs társadalom kialakulása. Az irodalom és a tudás közlése természeténél fogva*

* Elhangzott a budapesti BOBCATSSS-szimpóziumon (1998 január).

nem ismeri a határokat. Az érte felelős személyeknek ezért szakítaniuk kell hagyományos területükkel vagy tapasztalataikkal, és nyitniuk kell új fejlődési irányzatok, struktúrák, új szakmai viszonyok és szempontok felé.

Engedjék meg, hogy elmondjak egy rövid történetet. A történet így szól: Mint-hogy semmi jelét nem észlelte annak, hogy felkelt volna és öltözködne, az anya bement fia szobájába és őt ágyban találta. Jól vagy? – kérdezte. Jól – felelte ő, – de ma nem megyek iskolába. Anyja – modern anyához méltóan – párbeszédés úton kívánta rendezni a dolgot. Hát akkor mondj három okot, hogy miért nem mész iskolába. Rendben – így a fiú. – Nem szeretem az iskolát, a tanárok nem szeretnek engem, a gyerekektől pedig félek. Most pedig – szólt az anyja – én mondom három okot, hogy miért mész. Először is az anyád vagyok és én mondom, hogy az iskola fontos. Másodsor, negyvenöt éves vagy. Harmadsor, te vagy az iskola igazgatója.

Talán vannak köztünk könyvtárosok, akik éppen úgy érznek, mint ez az iskolaigazgató, ha egy globális digitális világ problémáival és távlataival kerülnek szembe. De nem bújhatunk ki a felelősség alól, hiszen az a miénk, mi pedig elvégre felnőttek vagyunk!

Két minőségemben is szeretném ezt az üzenetet közzétenni. Mint az IFLA Végrehajtó Bizottságának tagja, és mint a Deutsche Bibliothek főigazgatója. Ma, amikor a hálózatok és az együttműködés szerepe egyre nő, fontosabbnak tartom az IFLA-t, mint bármikor. Ez a szervezet biztosítja nemzetközi szinten a könyvtárak fejlődését és jövőjét, évente tartott konferenciáin információt közvetít a szakma magaslatán állók számára, mint érdekérvényesítő szerv pedig aktívan képviseli a könyvtárak érdekeit a politikában és társadalomban, valamint az információs világ egyéb szereplőinél. Ezekre a nemzetközi struktúrákra nemcsak mint elvont szerveződésekre, hanem mint személyes kapcsolatok rendszerére is szükségünk van. Ez teszi az egyes tagok kezdeményezéseit ajánlássá.

A Deutsche Bibliothek 1997 májusában felavatott új épületének (ld. róla Poprády Géza cikkét a 3K 1997. júliusi számában!) példájával élve, arra szeretném főigazgatói tisztségemet felhasználni, hogy illusztráljam a könyvtárakkal szemben támasztott új követelményeket, és hogy rámutassak közös európai fejlesztések lehetőségeire. Egy adott könyvtárról és konkrét kísérleti beruházásokról beszélni talán hasznosabb, mint általános struktúrákról szólni. Az új épület nemcsak nagyobb, tágasabb és vonzóbb elődjénél, hanem alaposabb megfigyelés után kiviláglik, milyen óriási lépést jelent a könyvtáraknak a világméretű információs társadalomba történő integrációja, mivel nemcsak arra alkalmas tökéletesen, hogy részt vegyen a nemzetközi információcserében, hanem egy digitális világhálózat központjának szerepét is elláthatja. A hatalmas könyvgyűjtemények mostanra digitális szárnyakat kaptak. A két alkotórész – saját bibliográfiai indexekkel ellátott, hosszú távú elérhetőségre felkészített gyűjteményünk és a globális hálózaton virtuálisan elérhető gazdag anyagunk együtt határozza meg, milyen szolgáltatásai lesznek a Deutsche Bibliotheknek a jövőben.

Körülbelül 18 millió könyv fér el a három, összesen több mint 30 ezer négyzetmétert kitevő földalatti raktárterületen. Közéltőleg 7 millió könyvet már elhelyeztek. Előrejelzések szerint a meglévő kapacitás a könyvtár állományát 2035-ig lesz képes befogadni. Jelenleg a könyvtár naponta 1000 egységgel gyarapodik. A 2035 utáni növekedést lehetővé tevő bővítés terve szerepel az építési koncepció-

ban. Ezzel az új épületegyüttessel a frankfurti Deutsche Bibliothek, a lipcsei Deutsche Bücherei és a berlini Deutsches Musikarchiv együtt ellátja a nemzeti könyvtári funkciókat:

- mint a megőrzés feladatát ellátó nemzeti könyvtár biztosítja a német és német nyelvű publikációk folyamatos gyűjtését;
- mint nemzeti elektronikus archívum biztosítja a digitális dokumentumok hosszú távú elérését;
- mint nemzeti bibliográfiai központ felelős a dokumentumok leírásáért, a német nemzeti bibliográfia összeállításáért, a bibliográfiai adatok előállításáért és azok terjesztéséért;
- mint nemzeti könyvtár, saját forrásait összekapcsolja a nemzetközi adatcsere-rendszerekkel.

Ebben az összefüggésben, az európai nemzeti könyvtáraknak a hatékony információs infrastruktúrán alapuló együttműködése kiemelkedő jelentőségű tényező lett a kulturális párbeszéd és a tudományos információcsere tekintetében.

Ha már itt tartunk, érdemes kiemelni azt a tényt, hogy a Bibliothèque Nationale de France és a British Library új szolgáltatásai előmozdították a Deutsche Bibliothekben a felkészülést a partnerség és szakmai magállapodások ügyében. E megállapodások feladata növelni az elérhető szolgáltatások kölcsönös hasznát. E három könyvtár a magja egy tágabb szövetségnek, melyben az Európa Tanács 38 tagállamának nemzeti könyvtárai tömörülnek. Ezek a könyvtárak az Európai Nemzeti Könyvtárak Konferenciájának (CENL) védnöksége alatt azzal a céllal csatlakoztak, hogy lépésről lépésre kifejlesszenek egy virtuális európai könyvtárat.

E nemzetközi erőfeszítések világosan mutatják, mennyire függ a könyvtárak hatékonysága az együttműködés szintjétől és az információs infrastruktúrától. Az együttműködés és a hálózat elixírként táplálja a kulturális párbeszédet és a tudás cseréjét. Épp ezért kapott kitüntetett figyelmet a könyvtári tervezés és technika eme része a Deutsche Bibliothekben. Gyakorlatilag új műszaki alapokra helyezték a könyvtári alkalmazások minden területét:

Az új kommunikációs hálózat az igen fejlett ATM (Asynchronous Transfer Mode) technikáját használja. 900 passzív összeköttetést, 50 multimédia PC-t és egy olyan architektúrát alakítottak ki, ami 1150 km kábel lefektetését igényelte. Másik feladat volt a multimédia elérési rendszer (MMB) létesítése. A Deutsche Bibliothek kifejlesztett egy eljárást a digitális publikációknak a hálózaton történő automatikus bevitelére és kimentésére. Így a felhasználók különösebb műszaki szakértelem nélkül is elérheti ezeket.

Az MMB az alábbi feladatokat látja el:

- hozzáférés az online katalógushoz, a digitális publikációkhoz és az Internet-hez;
- az online katalógus és digitális publikációk csatolása;
- munka WWW környezetben (Internet és Intranet)
- preinstallált publikációk használata;
- a találatok kinyomtatása vagy letöltése;
- a digitális publikációk archiválása a hosszútávú elérhetőség biztosítása céljából.

A rendszer lehetővé teszi mind elektronikus, mind hagyományos publikációk azonosítását, keresését és megjelenítését, és nemcsak az audiovizuálisakat, amelyek digitalizálva CD-ROM-on vannak archiválva. Lehetséges tehát, hogy elektronikus publikációkat, filmeket, diákat, archív periodikumokat stb. digitális objektumként egységesen kezeljünk, és egységesített felhasználói felületen tegyük őket elérhetővé. A jövőben a Deutsche Bibliothek az alábbi típusú digitális publikációkat fogja archiválni:

- fizikai adathordozón levő digitális publikációk;
- hálózati dokumentumok (melyek csak online érhetőek el);
- átalakított digitális dokumentumok;
- egyéb adathordozók digitalizált változatai.

A nyomtatott dokumentumokkal szemben a digitális dokumentumok nem archiválhatók eredetiként vagy fizikai tárgyként a megjelenési forma és ennek megfelelően az általa igényelt hardver és szoftver sokfélesége miatt. Ha ezt tennénk, a könyvtár hamarosan műszaki múzeummá válna. Előnyben kell tehát részesíteni a tárgyéval szemben a tartalom megőrzését, még akkor is, ha ez néhány esetben az eredeti forma interaktív, dinamikus tulajdonságának elvesztésével jár.

De még így sem kerülheti el a könyvtár a folyamatos adaptáció kényszerét. A könyvtár saját információs infrastruktúrája öt-tíz évenként változik. Egy új számítógépes rendszerre való áttérés nem mindig garantálja az előző archiválási és elérési rendszerekkel való kompatibilitást. Ezért meg kell terveznünk a folyamatosan megújuló rendszerekkel való kompatibilitás módját.

A digitális információ fizikai romlása megelőzhető úgy, hogy felfrissítve ugyanolyan típusú hordozóra visszük fel, vagy egy eltérő, stabilabb hordozóra visszük át.

Ezek az intézkedések mindazonáltal nem elegendőek. Amire szükségünk van, az egy adaptációs koncepció, ami lehetővé tenné, hogy a digitális dokumentumokat periodikusan egyik hardver-szoftver-konfigurációról a másikkra állítsuk át. A hosszútávú megőrzés nem kevés időt, költséget és erőfeszítést igényel, ezért is döntöttek úgy az európai nemzeti könyvtárak, hogy együttesen birkóznak meg ezzel a feladattal. A CENL új projektet terjesztett az EU elé jóváhagyásra, a NEDLIB-et (Networked European Deposit Library).

A NEDLIB projekt eredményei felhasználhatók arra, hogy modelleket szerkesszenek a hálózati könyvtárak és a hosszútávú műszaki infrastruktúra működtetésére, és felmérjék ezek költségeit.

A NEDLIB 1998 január hónapban indult és mintegy 36 hónapig tart, 2000 decemberében ér véget.

A digitális információs projektek és szolgáltatások nem szorítkoznak az új publikációkra. Az információ és a tudás annyira dinamikussá vált, hogy mind több gyűjteményben dolgozták ki és valósították meg a retrospektív digitalizálás programját. Annak érdekében, hogy az ilyen digitalizált dokumentumok használatánál jók legyenek az információk és a keresési lehetőségek, az azonosításhoz és feldolgozáshoz megfelelő eljárásokról kell gondoskodni. Ezeket pedig a tervezési struktúra magába kell hogy foglalja.

Nagyjelentőségű a feldolgozáshoz használt eszközök szempontjából a gépi keresés és a tételenkénti bibliográfiai leírás, az automatikus osztályozás és szellemi feldolgozás kölcsönhatása.

Mivel azonban az adatok igen gyorsan terjednek, nehezen elképzelhető, hogy a jövőben minden egyes hálózati publikációt bibliográfus sorol be. Ugyanakkor egy digitális dokumentum keresése csak egyértelmű azonosíthatóságán alapulhat. Megállapodásra kell jutni egy olyan eljárásban, ami nem igényel túl sok adatmezőt, nemzetközi indexelési szabványokat rögzít, melyek kezelhető méretű másodlagos adatformátumra épülnek. Az adatokat a szerzőknek és a kiadóknak kell szolgáltatniuk. Végül pedig az indexelésnél sokoldalúbb módszerre van szükség.

Lesznek olyan hálózati dokumentumok, amelyekhez be kell vinni a másodlagos adatokat (mag-adatok, pl. Dublin Core Set). Ismét másoknál a másodlagos adatok egyszerűsített formáját bonyolultabb bibliográfiai leírással kell párosítani. Ezt az dönti majd el, hogy az illető dokumentumot a célcsoport hogyan fogja használni. A Dublin Core Set fontos szerepet kell hogy betöltsön e területen. A Deutsche Bibliothekben folyamatban van egy olyan projekt, amelyben a Dublin Core Set-tel összeegyeztethető másodlagos adatokat nemzeti bibliográfiai elemekkel egészítik ki, ilyenek többek közt:

1. az adatmezők bibliográfiai kiterjesztése,
2. kapcsolatok létesítése szerzőségi file-okkal,
3. kapcsolatok létesítése számozó rendszerekkel.

Az eredmények természetesen elérhetőek lesznek a nemzetközi könyvtári közösség számára, mint ahogy a belőlük származó bibliográfiai adatszolgáltatások is.

A kommunikáció nem egyedül a globális hálózat terméke. A hálózat csak információt közvetít. A tartalom és a hatás az információforrásoktól – a szövegektől és hordozóiktól – függ. Ennek következtében az a kérdés, hogy van-e lehetőség helyi vagy nemzeti forrás globális forráshoz való kapcsolására, továbbra is döntő fontosságú. Az elektronikus dokumentumok esetében nemcsak az a probléma, hogy az intézmények hogyan választják ki és hogyan kezelik őket. Ezek a kérdések természetüknél fogva magukban foglalják a szövegek eredetiségét, a szellemi tulajdon védelmét és a közvetített információ tartósságát. Minden kultúrát saját történelmi hagyományai tartanak fenn, és minden tudományos diszciplína a közzétett, reprodukálható és idézhető tudáson alapszik. A publikációk a kulturális-szellemi aktivitás és vívmányok kifejezői. Ha a jövőben ez a tudás nemcsak nyomtatott, hanem elektronikus formában is terjed, akkor az új forma éppúgy a kollektív társadalmi tudat részévé kell váljon, mint a nyomtatott szöveg. Nem a hordozó, hanem a tartalom számít. Az a tény, hogy a digitális publikációk hosszútávú elérhetőségét jóval nehezebb biztosítani, nem lehet ok arra, hogy elutasítsuk az ilyen publikációkat. Ehelyett megfelelő megoldások keresésére kell hogy ösztönözzenek minket. Bizonyos, hogy helyesen tesszük, ha megőrizzük ragaszkodásunkat a könyvekhez, de az is igaz, hogy a könyvtáraknak, különösen a nemzeti könyvtáraknak továbbra is nőniük és változniuk kell. Napjainkban ez a digitális kommunikációs technikák befogadását jelenti. Ezért logikus, hogy a könyvtárak tároló tevékenységükben a digitális publikációknak is helyet adnak és ennek megfelelően jelzetelik is azokat. Ilyen módon mégsem fog

változni hagyományos szerepük, bár funkcióik a jövőben szükségképpen kevésbé statikussá, de sokkal inkább dinamikussá válnak. Mindenekelőtt hatékony információs struktúrákra van szükség és ez erősíteni fogja a könyvtárak pozícióját mint az üzleti és tudományos közösségek számára kulcsfontosságú intézményekét. Azt is lehetővé teszi majd számukra, hogy még szorosabban együttműködjenek a szolgáltatások és a digitális információk cseréjében. Így tökéletesen érthető, hogy a – változatlanul egyetemességre és a gyűjtemények központosítására törekvő – könyvtárak egyszer majd egy virtuális könyvtár részét képezik, és csatlakoznak másokhoz abban, hogy a digitális publikációkat az egész hálózaton elérhetővé tegyék. Mindenképpen ez kell hogy legyen a könyvtárak álláspontja a küszöbön álló kihívás európai megoldását illetően.

A szoros együttműködés, amit korszerű fizikai adottságokkal és hatékony, termelékeny munkával rendelkező létesítmény támogat, egyedülálló lehetőséget kínál arra, hogy kulturális és szellemi párbeszédet teremtsünk Európában – mi, bizonyos értelemben egy európai könyvtár szíve és egy nemzetközi hálózat része.

Klaus-Dieter Lehmann
(fordította Vajda Henrik)

Az egyetemi könyvtárak az információs társadalom kihívásai előtt – csökkenő gyűjteményi alapokkal

Az 1980-as évek közepétől fogva a finnországi egyetemeken – és az államigazgatásban is – erőteljes változási folyamat indult meg, többek között a nyereségérdekeltségű irányítás és a működési kiadásfinanszírozás formájában. A korszak több szempontból is jelentős és kivételes volt a felsőoktatási könyvtárak fejlődését tekintve. Az államigazgatás általános változási trendjeinek hatását leszámitva a könyvtárak tevékenysége és szolgáltatási szintje – a tevékenység automatizálása, az információs források digitalizációja és az információk hálózati használatának lehetővé válása következtében – talán erőteljesebben változott, mint bármikor ezelőtt. A tevékenység jövedelmezőségének és hatékonyságának növelésére vonatkozó követelmények, valamint más oldalról az információs társadalom felől a könyvtárakkal szemben jelentkező elvárások a nemzetgazdaság gyengülésének idején nehéz, de igényes feladat elé állították a könyvtárakat. Ezzel egy időben növekedett az igény az egyetemi intézetek tevékenységének értékelése, a nyereséges és hatékonyság mérése tekintetében.

A könyvtári kiadások aránya a felsőoktatásban

A tudományos és művészeti felsőoktatási intézmények könyvtárainak gazdálkodását a statisztikák alapján vizsgáltuk, noha azok nem teljesen alkalmasak

összevetésre a bennük lévő hibák és a könyvtárak eltérő statisztikai megközelítései miatt. Azokon a pontokon, ahol fölismertük a statisztika hibáit, a helyes adatokat bekértük a könyvtáraktól.

Az egyetemi könyvtárak kiadásai 1996-ban 310 millió finn márkát tettek ki. A jóváhagyott költségvetési összeg 246 millió marka volt. A költségvetési finanszírozáson kívüli pénzek jelentősége nőtt: a fizető szolgáltatásokból szerzett bevétel 5,6%-ra, az egyéb finanszírozás – túlnyomó része a foglalkoztatottak fizetése – pedig már 8,9%-ra rúgott.

Az egyetemek összkiadásának a 4,2%-át tették ki a könyvtári kiadások. A részesedési arány az utóbbi tíz év alatt harmadrésznnyit csökkent. 1987-ben 6,2%-a, de még 1990-ben is 5,6%-a volt a felsőoktatási intézmények összkiadásainak. A könyvtári kiadásokból a bér aránya 56%-ra emelkedett, s ez 1996-ban kétszerese volt a dokumentum-beszerzésre fordított összegnek (27%), amely 1987-ben még 40%-ban részesedett a kiadásokból. A könyvtári gazdálkodás gyengüléseit a legvilágosabban a dokumentum-beszerzésre fordított összegek mutatják. 1988-tól fogva, amikortól ez nem az állami költségvetésben meghatározott összegként érkezett az egyetemekre, hanem azok maguk határozhatták meg a mértékét, az évi növekedés mértéke és az egyetemi költségvetéshez viszonyított aránya nagyot zuhant. Már az 1980-1990-es évek fordulóján is lassabban növekedett, mint az intézmény költségvetési összege: 1988-92 között bő egyharmadával volt kevesebb annál. 1988 és 1996 között a felsőoktatási költségvetés már két és félszer annyival emelkedett, mint a dokumentum-beszerzésre fordítható költség.

Amikor 1993-94-ben maguk a felsőoktatási költségvetési keretek is jelentősen – mintegy negyedükkel – csökkentek, hasonló mértékű csökkenés történt a dokumentum-beszerzési keretek tekintetében is. 1992-ben még 95 millió márkát fordítottak gyarapításra, 1994-ben és 1995-ben viszont csak évi 74 millió márkát. Amikor azután 1996-ra a felsőoktatási intézményi költségvetések névértékben az 1992-es szintre emelkedtek (reálértékük persze alacsonyabb volt, miután többek között az ingatlan-költségek jelentős új kiadásként merültek fel), a beszerzési keretek névértéke továbbra is 14%-kal alatta maradt az 1992. évinek (1. táblázat).

Ha a beszerzési keretek alakulását a felsőoktatási intézmények összkiadásainak alakulásával vetjük össze, hozzászámítva a külső finanszírozást is, a fejlődés még gyengébbnek látszik. A beszerzési keret az intézményi összköltségvetésnek (amelyben a pénzes szolgáltatások is benne foglaltnak) 2,6%-a volt az 1980-as évek közepén, 1996-ra viszont 1,5%-ra csökkent. Ha az intézmények összes kiadását nézzük, ahhoz képest 2,5%-ról 1,1%-ra esett vissza a gyarapításra fordított összeg.

A dokumentumok elérhetősége a felére csökkent

Reálértékben számolva még észrevehetőbb a gyarapítási keretek csökkenése. Index-méréssel azonban csak irányadó képet kaphatunk a reális fejlődésről. A nagykereskedelem általános árindexével mérve az 1996-os gyarapítási összeg semmivel sem volt magasabb, mint a 80-as évek végén; a legjobb évhez, 1992-höz mérve pedig 20%-kal alacsonyabb volt. A valódi szint még ennél is alacsonyabb, kiváltképp ha figyelembe vesszük a hallgatói létszám növekedését.

1987 és 1996 között az egy hallgatóra jutó gyarapítási költségarány 25%-os csökkenést mutat, ha pedig a nyitott egyetem (open university) hallgatóit is hozzászámítjuk, a csökkenés 40%-os. 1996-ban – a tényleges hallgatókkal számolva – a gyarapítási összeg átlagosan 600 márka/fő volt; a nyitott egyetem hallgatóival együtt pedig kb. 400 márka/fő. A keretek felhasználásában nagy különbségek vannak az egyes felsőoktatási intézmények között: a tényleges hallgatókat figyelembe véve 1.100 márka/fő a csúcs, és 340 márka/fő az alsó határ. A különbségek az azonos típusú intézmények között is megvannak: a valódi értelemben vett egyetemeket tekintve 1.100, illetve 380 márka a két határösszeg, a műszaki egyetemeken (főiskolákon) pedig 770, illetve 340 márka.

A dokumentum-beszerezés lehetőségei különösen az időszaki kiadványok területén gyengültek. Ezek árai a legutóbbi esztendőben 20%-kal emelkedtek, többek között a központi valuták magas árfolyama miatt is, és a dollár árfolyammozgása további áremelkedést vetít előre. Noha az időszaki kiadványok rendelését számottevően le kellett csökkenteni a keretek szűkössége miatt, a beszerzésükre fordított összeg aránya az összes gyarapításhoz viszonyítva az 1990-es évek eleji, átlagosan 50%-ról 1996-ban már 62%-ra nőtt. Amennyiben lényeges emelkedés nem következik be a gyarapítási keretekben, az időszaki kiadványok el fogják vinni annak közel teljes összegét, mint ahogyan már most is vannak könyvtárak, ahol ez a helyzet. A szakirodalomra 1996-ban átlagosan már csak a keret 29%-a jutott, a jegyzetek beszerzésére pedig 9%-a.

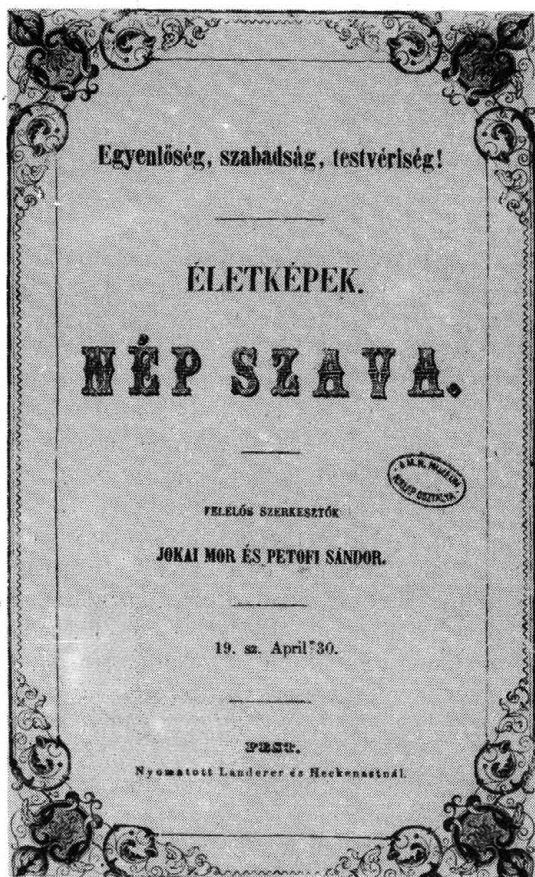
Ideiglenes foltozás pótköltségvetéssel

A gyarapítás súlyos hiányait 1996-ban úgy próbálták pótolni, hogy az állami pótköltségvetésben 10 millió márkát hagytak jóvá a felsőoktatási könyvtárak beszerzési keretének kiegészítésére. Ezzel 82 millió márkára nőtt a keret, ami az 1994-95-ös szintnek felel meg. Az 1992. évinél azonban még ez a megemelt összeg is 13 millióval kevesebb.

1997-ről még nincs felhasználható statisztika. Ahhoz azonban, hogy a könyvtárak megbirkózzanak az ez évi és az 1998-ban várható további áremelkedésekkel, a keretek valóban jelentős növelésére volna szükség 1998-ban.

A keresletet a pénz irányítja

A dokumentumokhoz való általános hozzáférés lehetősége nemcsak a gyarapítás csökkenése, hanem a könyvtárközi kölcsönzés visszaesése miatt is romlott. Ez utóbbi 1993-ban csökkent számottevően, amikor a szolgáltatás az országon belül is fizetővé változott a postai költségeknek a könyvtárakra történő ráterhelése következtében. A díj bevezetése láthatólag nagyon erősen szabályozza a szolgáltatások igénybevételét, a kezdeti szakaszban ugyanis a könyvtárhasználók könyvtárközi kérései 40%-kal csökkentek. Az utóbbi években azért valamennyit mégis nőtt a kereslet, de még mindig 30%-kal kevesebb, mint az ingyenesség idején volt.

A dokumentumok országos használata tehát láthatóan csökkent annak ellenére, hogy elérésük, közvetítésük a tudományos könyvtárak közös adatbázisának használatba vételével könnyebbé vált. Az új beszerzésű vagy a könyvtárközi kölcsönzésben megkapott dokumentumanyag egy hallgatóra eső aránya a korábbiak a felére csökkent (2. táblázat).

A gyűjtemények nyilvános hozzáférhetősége

A könyvtári szolgáltatásokat a közhasznú tevékenységek körébe sorolhatjuk. Részben közösség-kiszolgáló jellegűek, részben azonban jóléti, illetve infrastrukturális szolgáltatás típusúak, mivel az információt és az információs hálózatokat a társadalom alapinfrastruktúrájához tartozónak minősíthetjük. A közkönyvtárakban a dokumentum-gyűjtemény használatára minden használó jogosult, és bár a gyűjteményeket számos személy használja, ez nem csökkenti tartósan mások hasonló lehetőségeit.

A nyilvános (köz-) szolgáltatásnyújtás központi kérdése, hogy mi szolgálja a közösség és mi az egyén javát, és melyik milyen hangsúlyt kap a tevékenység megszervezésében. A könyvtári szolgáltatásokat illetően úgy tehetjük fel a kérdést: a könyvtár az egész egyetemi közösséget és a külső információigénylőket hivatott-e szolgálni, vagy a fejlesztésében kizárólag az egyetem intézeteinek szempontjai és igényei veendőek figyelembe. Különösen fontos, hogy az egyetemekre beszerzett dokumentumanyag legalább az egyetemi közösséghez tartozók csoportja számára elegendő mennyiségű legyen.

Azzal egy időben, hogy az információhoz való hozzájutás és az egész életen át tartó képzés társadalmunk középponti céljává lett, a tudományos információközvetítésben központi szerepet játszó felsőoktatási könyvtárak lehetőségei – épp e feladat elvégzése tekintetében – részben rosszabbodtak. Bár az információs technika a korábbinál jobb lehetőségeket biztosít a hozzáféréshez, az egyetemek egy részében a könyvtári keretek csökkenése mellett egyéb olyan fejlődési trendek is megjelentek, amelyek gyengítik a hozzáférést. Az egyetemek önálló döntési joga és a döntéshozatalnak az egyetemi intézetek (tanszékcsoportok) illetékességi körébe való, a korábbinál nagyobb arányú leadása veszélyeztetheti a dokumentumanyag gyarapítását és még inkább az ahhoz való nyilvános hozzáférést. A legradikálisabban a joensuu-i egyetemen változott meg a helyzet, ahol a gyarapítást illető döntési jogot és finanszírozást nagyrészt az intézeteknek adták át a központi könyvtárból, és a szolgáltatások terén a megrendelői modellt, valamint a fizetéses megoldást preferálják. Ez az intézetek saját céljait kiszolgáló intézeti könyvtárak és gyűjteményeik növekedését és a központi könyvtártól függetlenül beszerzett, nem nyilvános használatra szolgáló, feldolgozatlan anyag bővülését jelenti.

A kari és intézeti könyvtárak a beszerzési keretek statisztikailag kimutatott felhasználásából átlagosan mintegy fele-fele arányban részesednek, de vannak olyan intézeti könyvtárak, amelyek nem szerepelnek a statisztikában. A központi könyvtáron kívüli gyűjtemények használatának nyilvánossági mértéke nagy eltéréseket mutat. A könyvtári statisztika szerint az intézeti könyvtárak anyagát kevesebben használják: a kölcsönzésből való részesedésük aránya 1996-ban 23% volt, az országos könyvtárközi kölcsönzésben adó félként való részvételük pedig 37%-os. Az intézetekben lévő dokumentumagnak egy része csak helyben használható, a statisztikában nem szereplő úgynevezett „szürke beszerzések” pedig nyilván tovább növelik a nyilvános használatba nem kerülő anyag mennyiségét.

Az elektronikus dokumentumok nyilvános használatra történő beszerzése

Az elektronikus dokumentumoknak a hálózaton keresztüli használata teljesen új lehetőségeket nyitott meg az információk hozzáférhetőségéhez. Hogy ezeket a lehető legelőnyösebben és széles használati csoportok számára biztosíthassuk, célszerű e dokumentumok gyarapítását országos, közös projekt keretében megvalósítani. Ehhez az első lépés a felsőoktatási könyvtáraknak az elektronikus információs anyagokra vonatkozó, 1997-ben elindított licenc-beszerzési terve.

Az egész ország tudományos információhoz való hozzáféréseinek javítására a legracionálisabb alternatíva az lenne, ha központilag szereznék be és finanszíroznák a leglényegesebb, széles körben használható elektronikus dokumentumokat. Támogatják ezt a megoldást, pl. az oktatási minisztérium információs-társadalmi stratégiájában megfogalmazott célok az információk közös használatának bővítéséről. Az egyetemeken folyó jelenlegi gyakorlat – nevezetesen a nem nyilvános gyűjteményekbe történő dokumentum-beszerzések – szintén a gyarapítás központosításának szükségességét veti föl, s egyúttal az információ olyan kínálataát is a hálózaton keresztül, amely a nyilvános hozzáférést a lehető legszélesebb körben teszi lehetővé a tudományos információ minden igénylője számára.

Az oktatási minisztérium 1997 elején munkacsoportot hozott létre, amelynek az a feladata, hogy tervet készítsen a kutatás elektronikus információszolgáltatási támogatásának fejlesztésére és – a minisztérium információs-társadalmi stratégiájának részeként – nemzeti elektronikus könyvtár felállítására. A nemzeti elektronikus könyvtári munkacsoport javaslatának megvalósítása – az országos információ-hozzáférés javításán kívül – fontos lenne az egyetemeken belüli információs anyag elhelyezésével kapcsolatos problémák megoldása szempontjából is.

Az elektronikus dokumentumok használatba vételekor a korábbinál problematikusabbá válik a költségeknek, a szolgáltatások hozzáférhetőségének és a használatnak a mérése. A beszerzési kereteknek, a beszerzett anyagnak és a használatnak a mennyisége nem ad elegendő képet a hozzáférhetőségről, elérhetőségről és az igénybevételről – azaz a mérés új formáit, módjait kell megtalálni. Amennyiben az elektronikus dokumentumok országos közös használati lehetősége megvalósul, a hozzáférhetőséget a felsőoktatási intézményenkénti értékelésen kívül az egész országra vetítve is mérni kell.

Keresleti, vagy kínálati elv?

A nyereségorientáció megvalósítása esetén a megrendelő–termelő típusú modell akkor működik legjobban, amikor világosan az ügyfélnek elvégzendő személyre szóló feladatról vagy megbízásról van szó: a könyvtári területen pl. a könyvtárközi kölcsönzésről vagy az információszolgáltatásról. Ám ezeknek a szolgáltatásoknak a készenléti költségeire már azelőtt is szükség van, mielőtt bárki igényelné őket. Abban az esetben viszont, amikor nagy használói közösségnek nyújtandó általános szolgáltatásokról van szó, a fenti modell alkalmazása és a dokumentumbeszerzés fizetővé tétele már problémákat vet föl.

A könyvtári gyűjtemény gyarapítása esetében a kérdés már nem egy adott használónak nyújtandó szolgáltatás, hanem a teljes használói közösség érdekében végzendő feladat. Ha a tevékenység a megrendelői elven alapul – amely szerint a megrendelő fizet a szolgáltatásért –, a megrendelők a teljes használói közösségnek csupán töredékét fogják kitenni, hisz elsősorban a szolgáltatásokért fizető intézetek jönnek szóba ilyenként. A legjobb esetben is az történhet, hogy ezek figyelembe veszik saját használóik összességének igényeit. Ha azonban nem így történik, az igények egy részének a kollektív szolgáltatásokon keresztül történő kielégítése elmarad, és a használó a fizető szolgáltatás igénybevételére

kényszerül (pl. könyvtárközi kölcsönzésre vagy a dokumentum megvásárlására). Az ilyen irányú fejlődés különösen a hallgatók szempontjából hátrányos – és ők alkotják az egyetemi könyvtárak használóinak túlnyomó részét. E megrendelői modell érdekévé válhat az, hogy csökkentse a finanszírozásban nem részesülő „szabadúszók” – főleg az egyetemen kívüliek – használati lehetőségeit. Ez növelheti a dokumentumoknak az intézeti könyvtárakban történő elhelyezését; a legkiélezettebb esetben pedig oda is vezethet, hogy az intézeti könyvtárak nyilvánossága megszűnik.

A modell legproblematisabb kérdése az egyetem közös, valamint interdiszciplináris, több tudományágat érintő igényeinek figyelembe vétele. Ha ugyanis az intézeteknek nincs kedvük a saját igényeiket kielégítő szolgáltatásokon és dokumentumokon kívül egyebet is finanszírozni, veszélybe kerül a gyűjteményeknek az összerdekeket szem előtt tartó fejlesztése éppúgy, mint a hasonló igényeket teljesítő elektronikus dokumentumok beszerzése.

A gyarapításban a megfelelő gyűjtemény: a kollektív és hosszútávú igények kielégítésére alkalmas állomány kialakítására kellene törekedni, nem pedig adott intézetek vagy személyek pillanatnyi óhajainak kiszolgálására. Amennyiben csupán az egyetem egységeinek igényei alapján fejlesztik a könyvtárakat, nyilvános információkövetítő szerepük kérdésessé válik. S kérdés lesz: hogyan oldják meg országosan a tudományos információk elérhetőségét az egyetemen kívüli használók számára.

A könyvtári intézmény közszolgáltató jellege miatt a legcélszerűbb az volna, ha a könyvtári szolgáltatások megszervezése kereslet és kínálat egyenrangúságán alapulna. A kizárólag a keresletet figyelembe vevő modell csak egyedi igények esetén alkalmazható. Az információkat tároló gyűjtemények privatizációját korlátozni kellene a felsőoktatási intézményekben. Az elektronikus formában rendelkezésre álló anyag közös elérhetőségét ugyancsak garantálni kellene a felsőoktatási könyvtárak használóinak. Ha a felsőoktatási intézmények maguk nem képesek megadni e garanciát, akkor azt központilag, országosan kellene megtenni.

A cikk a Signum c. finn folyóirat 1997/7. számában megjelent írás fordítása, kis mértékben rövidítve.

Tuulikki Nurminen
(Sz. Nagy Lajos fordítása)

1. táblázat

*A beszerzési keretek növekedése
a felsőoktatási intézmények költségvetéséhez viszonyítva*

A költségvetési összeg névértéke ezer finn márkában

	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Dokumentum-beszerzés	63.029	68.039	73.935	80.340	88.312	95.454	82.844	74.081	74.109	82.186
A felsőoktatási intézmények költségvetésének %-ában	2,5	2,3	2,1	2,0	1,7	1,8	1,6	1,8	1,5	1,5
Az intézmény össz-kiadásainak %-ában	2,5	2,3	2,1	2,0	1,6	1,6	1,5	1,3	1,2	1,1

A költségvetési támogatás százalékos alakulása

	1983-87	1987-92	1992-96	1987-96
Felsőoktatási intézményi költségvetés	49	85	0	85
Dokumentum-beszerzésre fordított összeg	58	51	-14	30

2. táblázat

A vásárolt dokumentumok és a fogadott könyvtárközi kölcsönzések egy hallgatóra számított mennyisége 1987–96 között (a vásárolt dokumentumok a könyveket és az időszaki kiadványokat tartalmazzák)

Százalékos változás

	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	87–92	92–96	87–96
Tényleges hallgatónként vásárolt dokumentumok	2,4	2,1	2,1	2,1	2,1	1,8	1,2	1,2	1,2	1,3	-23	-29	-45
Fogadott kölcsönzés	1,1	1,1	1,0	0,9	1,0	0,9	0,7	0,5	0,6	0,6	-20	-37	-49
A tényleges és a nyitott egyetem hallgatóira együttesen számítva	1,8	1,6	1,6	1,6	1,5	1,3	0,8	0,8	0,8	0,8	-28	-35	-53
Fogadott kölcsönzés	0,9	0,8	0,7	0,7	0,7	0,7	0,4	0,4	0,4	0,4	-25	-42	-57